

<https://doi.org/10.21301/eap.v19i1.12>

Biljana Radić-Bojanić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

radic.bojanic@ff.uns.ac.rs

Valentina Sokolovska

Filozofski fakulte Univerzitet u Novom Sadu

valentina@ff.uns.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-4106-6212>

Izazovi u istraživanju ugroženih i ranjivih jezika u Srbiji u okviru projekta „Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji”: Metodološka i etička pitanja*

Apstrakt: U radu ukazujemo na značaj dokumentovanja jezika u procesu istraživanja ugroženih i ranjivih jezika na teritoriji Republike Srbije. Kroz prikaz relevantne teorijske i metodološke literature definišemo dokumentovanje jezika u okviru šire oblasti terenskih istraživanja i ukazujemo na specifičnosti ovog metoda prikupljanja podataka među govornicima ugroženih i ranjivih jezika. Putem strukturisanog intervjua sa istraživačima na projektu „Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji” dobile smo podatke o značajnim metodološkim i etičkim pitanjima i problemima na koje su nailazili u procesu dokumentovanja ugroženih i ranjivih jezika i jezičkih varijeteta u Srbiji. Od metodoloških izazova izdvajamo dizajn istraživanja, problem uzorkovanja, problem lične involviranosti istraživača, uspostavljanje kontakta sa sagovornicima i njihovo regrutovanje, dok u okviru etičkih pitanja obrađujemo saglasnost sagovornika, problem nadoknade sagovornicima, osetljive teme i etičku odgovornost istraživača prema zajednici koju istražuje. U zaključku ukazujemo na širi metodološki značaj i potencijal koji dokumentovanje jezika ima, a koji prevazilazi polje lingvističkih istraživanja.

Ključne reči: metodologija terenskog istraživanja, dokumentovanje jezika, ugroženi jezici, ranjivi jezici, metodološki izazovi, etički problemi

* Istraživanje sprovedeno uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije, br. projekta 7736100 *Vulnerable Languages and Linguistic Varieties in Serbia (Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji)* – VLingS.

Uvod

U XXI veku, kada se broj jezika na svetu smanjuje iako se broj stanovnika planete povećava, jedan od najvećih poduhvata koji stoji pred lingvistima jeste očuvanje ugroženih i ranjivih jezika na razne načine koji uključuju čitav niz strategija revitalizacije, ali i dokumentovanje jezika. Makri (Macri 2010, 40) potonji pojam definiše kao očuvanje jezika koje ne implicira i to da će govornici datog jezika preživeti, pošto podrazumeva samo beleženje jezika koji će kao nematerijalno nasleđe nastaviti da postoji u zapisima i nakon što govornici nestanu, jer će lingvisti zabeležiti zvukove, strukturu i leksikon jezika, a često i pripadajuću kulturu. Makri (Macri 2010), dakle, implicira da je jezik u ovom procesu nekako odvojen od svojih govornika i da se on doživljava kao roba, kao predmet koji nije nerazdvojan deo ljudskog postojanja.

Sâmo dokumentovanje jezika predstavlja relativno novo polje lingvistike i uvidom u literaturu (npr. Austin & Sallabank 2011; Berez, Mulder & Rosenblum 2010; Comrie & Golluscio 2015; Essegbey, Henderson & McLaughlin 2015; Flores Farfán, Antonio & Ramallo 2010; Gippert, Himmelmann & Mosel 2006; Grenoble & Furbee 2010; Migge & Léglise 2013; Pérez, Báez, Rogers & Rosés Labrada 2016; Thomason 2015) možemo reći da teorijski okvir koji bi ga oblikovao, vodio i usmeravao još uvek nije formulisan u potpunosti. Naprotiv, Ferbi (Furbee 2010, 3) kaže da se naglasak stavlja na načine dokumentovanja i na sadržaj koji se dokumentuje. Umesto da razvijaju teorijski okvir, lingvisti u ovoj oblasti više razvijaju etiku i primere dobre prakse koji se tiču saradnje između pripadnika govorne zajednice i lingvista, kao i učešća same govorne zajednice u istraživanju i dokumentovanju ugroženog ili ranjivog jezika. Vremenom će ovo dovesti i do lingvističke teorije o dokumentovanju jezika, ali s obzirom na ugroženost nekih jezika i činjenicu da su na ivici opstanka, potrebna je brza reakcija (dokumentovanje i očuvanje jezika, čak i revitalizacija ako je moguća), a teorija će se razvijati postepeno i usput. Drugim rečima, lingvisti koji rade u ovoj oblasti istovremeno primenjuju pristupe odozdo nagore (engl. bottom-up) i odozgo nadole (engl. top-down) simultano razvijajući teoriju i principe za praksu.

U ovom radu, stoga, namera nam je da damo doprinos razvoju ove oblasti koristeći iskustva istraživača na jednom projektu koji se bavi upravo dokumentovanjem i istraživanjem ugroženih i ranjivih jezika u Srbiji (v. treći odeljak). Jasno je da su i na globalnom nivou terenska istraživanja ovog obima malobrojna iz finansijskih i organizacionih razloga, jer, na primer, kako kažu Sorescu-Marinković et al. (2021, 13), čak i kad se istraživači u različitim državama bave sličnim temama, ne dolazi do razmene znanja zbog toga što pišu na različitim jezicima ili objavljuju u malo vidljivim publikacijama. Pored toga, malo se istraživača bavi dokumentovanjem ugroženih i ranjivih jezika i iz drugih razloga. Na primer, Sikimić (Sikimić 2012b, 432) kaže da kad je u pitanju rom-

ska višezjezičnost, nije objavljeno mnogo radova na tu temu zbog „nedostatka stručnjaka koji bi bili u stanju da ih obave, imajući u vidu da su za istraživanje višezjezičnosti neophodni lingvistički kompetentni istraživači i da ta istraživanja podrazumevaju timski rad na terenu”. Međutim, svakako je od velikog značaja istražiti i opisati probleme, nedoumice, poteškoće i prepreke u jednom ovakvom poduhvatu, jer je ovo sve izuzetno bitno za obrazovanje i obuku istraživača za terenski rad i unapređenje procesa dokumentovanja jezika, a to je upravo tema ovog rada zasnovanog na strukturisanom intervjuu u pisanom obliku sa sedam istraživača i istraživačica koji su izneli svoja iskustva koja smo potom u ovom radu analizirale i na osnovu njih formulisale neke preporuke.

Dokumentovanje jezika

Dokumentovanje jezika odnosi se na sistematsko snimanje/beleženje jezika u govornom i pisanom obliku u odgovarajućem sociokulturnom kontekstu (Austin 2006, Himmelmann 1998; Woodbury 2003) i treba da se razlikuje od snimanja u svrhe jezičkog opisa koji pripada oblasti deskriptivne lingvistike utoliko što su konačni proizvodi različiti.¹ U pitanju je polje lingvističkih istraživanja i terenskog rada koje se bavi kompilacijom i čuvanjem primarnih jezičkih podataka, kao i raznim vrstama analiza tih podataka (Himmelmann 2006, 1). Berge kaže da se dokumentovanje odnosi na svrsishodno snimanje jezika, tj. sakupljanje podataka sa namerom da se dokumentuje jedan jezik, što se ne može izjednačiti sa slučajnim snimanjem jezičke produkcije u nekoj situaciji, jer dokumentovanje često podrazumeva narativ na unapred definisane teme pomoću kojih istraživači žele da dobiju što više raznolikih i detaljnih podataka o jeziku koji snimaju (Berge 2010, 54).

Vudberi se zalaže za to da se dokumentovanje jezika zasniva na beleženju diskursa, jer se na taj način uključuje i beleži ne samo jezički, nego i etnografski kontekst (Woodbury 2003, 39). Drugim rečima, govornici istovremeno govore jezikom koji se dokumentuje i daju podatke o njemu, tj. kad ga koriste, na koji način, gde su ga učili, da li ga prenose na decu i unuke itd. Hil čak predlaže da se podaci o jezičkoj ideologiji uključe u etnografske materijale prilikom dokumentovanja, jer se na taj način dobijaju izvorna objašnjenja o kontekstu, nameri i upotrebi jezika koji se dokumentuje, što kasnije može da bude od velike pomoći lingvistima i ostalim uključenim u poduhvat revitalizacije jezika ukoliko

¹ Dok se u slučaju dokumentovanja jezika pripadnik zajednice samo snima da bi se dobio zvučni zapis koji će potom biti javno dostupan ostalim pripadnicima zajednice i javnosti, u slučaju dijalektoloških istraživanja, koja pripadaju oblasti deskriptivne lingvistike, zvučni zapis se dalje transkribuje sa više ili manje detalja da bi se potom istraživao fonetski, morfološki ili sintaksički nivo datog jezika ili dijalekta.

je ugrožen ili ranjiv (Hill 2006). Međutim, u okviru samog postupka sakupljanja primarnih podataka jedan od najvažnijih koncepata je adekvatnost u dokumentovanju (eng. adequacy in documentation). Berge navodi da se adekvatnost u najmanju ruku odnosi na dobre prakse u sakupljanju i pohranjivanju primarnih podataka i povezanih metapodataka,² te javnu dostupnost tih podataka za druge istraživače (Berge 2010, 54). On kaže da prilikom dokumentovanja istraživači treba da daju podatke o osnovnoj fonologiji jezika koji se dokumentuje, o morfologiji, sintaksičkim strukturama u kontekstu, o leksikonu, kao i čitavom nizu jezičkih žanrova, registara i dijalekata, ali i da je potrebno uključiti podatke iz različitih situacija i od različitih govornika (svih uzrasta, socioekonomskih statusa, zanimanja itd.), sa dovoljno tokena i dovoljno velikom bazom podataka koja će biti od koristi kako za trenutna tako i za buduća istraživanja (Berge 2010, 58, 60). Nakon što se ostvari primarni cilj dokumentovanja jezika, a to je sakupljanje podataka, na red dolazi sekundarni cilj, a to je kodiranje jezika putem pisanja gramatika, rečnika, zbirki pripovedaka itd. (Austin 2006, 87) i ovaj se korak može koordinisano povezati i sa strategijama revitalizacije jezika ukoliko je to u planu.

Dokumentovanje jezika nije automatska procedura koja se rutinski primenjuje na svaki jezik da bi se dobio željeni korpus (Furbee 2010, 7), jer čak i prost postupak kao što je formulisanje i postavljanje pitanja zahteva iskustvo i sposobnost da se istraživač prilagodi datoj situaciji. Tačnije rečeno, istraživači koji se ovim poslom bave na terenu prethodno treba da prođu opsežne obuke i steknu iskustvo na manjim poslovima, uče se na svojim i tuđim greškama, te s vremenom poboljšavaju svoj rad i osećaj za rad sa sagovornicima. Oni, takođe, treba da budu svesni jednog od najčešćih problema u metodologiji terenskog rada, a to je da istraživanje i beleženje podataka može da bude pod uticajem istraživačevog maternjeg jezika, ali i obrazovanja i obuke, jer, kako Ferbi kaže, istraživači će verovatno prepoznati jezičke kategorije koje su im poznate ili će ih pogrešno identifikovati kroz poznate kategorije ili će ih pak tumačiti kroz

² Pored podataka o projektu u okviru koga se vrši istraživanje i sakupljanje podataka o datom jeziku (što podrazumeva i podatke o istraživačkom timu, cilju dokumentovanja jezika, koji je varijetet u pitanju, gde se govori, broj i vrsta snimaka itd.), svaki snimak treba da sadrži i podatke o sledećem: jedinstveno ime snimka kao dela većeg korpusa (možda po inicijalima sagovornika uz datum, redni broj ili sl.), gde i kada je snimak nastao, ko je snimljen i ko je još bio prisutan, ko snima i na kojoj opremi, pokazatelji kvaliteta podataka po raznim parametrima (okolina u kojoj se snima, kompetencija govornika, nivo dalje anotacije ukoliko se snimak transkribuje), kratak opis sadržaja snimka (teme o kojima se govori, tip komunikativnog događaja: naracija, deskripcija, konverzacija, pesma itd.), veze između drugih fajlova koji su deo celine npr. video i audio snimak koji su nastali istovremeno, ili audio i tekstualni fajl gde je potonji transkripcija pređašnjeg itd. (Himmelmann 2006, 11–12).

prizmu već poznatih jezika (Furbee 2010, 5–6). Ovo može da bude veliki problem ukoliko istraživačev maternji jezik i jezik koji istraživač dokumentuje ne pripadaju istim porodicama jezika i ukoliko su razlike među jezicima velike (npr. indoevropski jezici naspram neindoevropskih), što ponekad može da dovede i do toga da istraživač uopšte ne uoči određenu jezičku kategoriju ili pojavu i stoga je i ne zabeleži (Thomason 2015, 132–133).

Pored čitavog niza metodoloških faktora koji mogu da imaju presudnu ulogu u dokumentovanju jezika, od velikog je značaja i etički aspekt, koji se tiče prava i obaveza svih strana uključenih u proces dokumentovanja jezika (Macri 2010, 37), a odnosi se na koncepte kao što su pristanak na učestvovanje u istraživanju, vlasništvo nad materijalom, autorska prava, ograničenja pristupa itd.

Kad definišu uzorak i metodologiju sakupljanja podataka, istraživači treba da po dolasku u zajednicu čiji jezik dokumentuju dobiju pismenu saglasnost od svih sagovornika koje će snimati i sa kojima će obaviti razgovor. Iako ovo deluje kao jednostavan čin, često dolazi do izvesnih problema koji mogu da nastanu iz različitih razloga. U literaturi su, recimo, zabeležene ekstremne situacije govornih zajednica koje ne žele da svoj jezik dele sa drugima pa strancima kažu da ga niko ne govori (Macri 2010; Thomason 2015), jer članovi ove zajednice žele da u potpunosti kontrolišu jezik, ko ga govori i uči, kao i pod kojim okolnostima. Njih ne zanima da li će uvid u taj jezik pomoći lingvistima da bolje razumeju strukturu jezika, njegovo mesto u porodici jezika, uticaj drugih jezika kroz jezičke kontakte i migracije. Stoga je teško naći načina da se u takvu zajednicu uđe, a da se pritom ne prekrše etičke norme i principi terenskog rada i istraživanja. Međutim, ove situacije su zaista retke, iako sam ulazak istraživača u govornu zajednicu i dobijanje saglasnosti za snimanje ponekad prate izvesni problemi, o čemu će više reči biti u analizi odgovora iz naših strukturisanih intervjua. Ono što, s druge strane, olakšava pristup zajednici je recimo dugoročni kontakt istraživača sa datom govornom zajednicom ili uticaj mlađih članova govorne zajednice, koji svesniji koristi koju cela zajednica može da ima od dokumentovanja jezika, mogu da utiču na starije članove da dozvole istraživačima snimanje. Pored toga, Makri tvrdi da ova neodlučnost ili čak odsustvo želje za saradnjom može da nestane među govornicima ugroženih i ranjivih jezika ako im se objasni kako se obavlja dokumentovanje jezika i na koje načine će rezultati ovog postupka biti od koristi samoj govornoj zajednici kojoj pripadaju (Macri 2010, 46–47). Od velikog značaja je ovde objasniti govornicima ugroženih i ranjivih jezika šta će ovi podaci značiti njihovim potomcima, tj. mlađim generacijama u pogledu uvođenja tog jezika u obrazovni sistem, u pogledu pisanih izvora na koje mogu da se oslone, rečnika i gramatika koji stoje na raspolaganju svim članovima zajednice, ali i teorijskim lingvistima koji mogu iz svog ugla da prouče i analiziraju taj jezik. U mnogim govornim zajednicama stariji članovi imaju veoma pozitivne reakcije na zahteve i molbe mlađih pripadnika koji žele

da uče taj jezik i, štaviše, rado pristaju na snimanje kad shvate da na taj način jezik ostavljaju u nasleđe mlađim generacijama (Macri 2010, 45).

Iz ove potrebe govornika ugroženih i ranjivih jezika za kontrolom nad jezikom koji govore proizlaze i drugi etički problemi i pitanja, a jedno od njih se tiče i pitanja vlasništva i autorskih prava nad snimljenim materijalom. Neki autori koji se bave dokumentovanjem jezika (Macri 2010; Thomason 2015) kažu da se jezik smatra jednom vrstom intelektualnog vlasništva, mada i tu ima dosta pitanja koja se tiču toga ko je tačno „vlasnik” jezika, ko ima autoritet da dozvoli da se taj jezik govori, snima, istražuje itd. Makri objašnjava da ako postoji konsenzus da odluke o jeziku donose njegovi govornici, onda moramo i da se zapitamo da li ti govornici donose odluke o svim aspektima jezika ili samo o sopstvenoj jezičkoj produkciji (Macri 2010, 43).

Naposletku, kad je reč o odgovornosti za dokumentovanje jezika (Furbee 2010, 17), ona mora da se подели između izvornih govornika, čiji se govor snima u svrhe dokumentovanja jezika, i šire zajednice, koja treba da u ovaj poduhvat bude uključena od samog početka. Ova saradnja u donošenju odluka tiče se pitanja o tome ko je sve uključen u ove aktivnosti, kako će se snimljeni materijali koristiti, gde će biti pohranjeni, ko će imati pristup kojim delovima materijala itd. Trud koji se ulaže u dokumentovanje jezika ne mora da za cilj ima samo lingvistički opis ugroženog ili ranjivog jezika, nego i podršku za kontinuiranu upotrebu jezika u zajednici (kao vid revitalizacije), što se svakako ne može organizovati ukoliko se dati jezik prvo ne snimi, pa potom kodifikuje kroz rečnike, gramatike, priručnike, zbirke pripovedaka i sl.

Ugroženi i ranjivi jezici na projektu „Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji”

Da bismo proces dokumentovanja ranjivih i ugroženih jezika, koje Sikimić naziva skrivenim manjinama (Sikimić 2014), stavili u lokalni kontekst Republike Srbije i objasnili zašto je i za našu jezičku sliku značajno govoriti o tome, treba prvo da objasnimo kriterijume po kojima se jezici klasifikuju kao ranjivi i ugroženi, a potom i objasnimo koji to jezici kod nas ispunjavaju ove kriterijume pa ih je stoga potrebno dokumentovati.

Klasifikacija stepena ugroženosti jezika sveta vrlo je kompleksno pitanje, pošto zavisi od toga koje sve kriterijume naučnici uzimaju u obzir, kao i pomoću kojih metoda i skala dolaze do podataka. Sorescu-Marinkovi sa sradnicima je dala detaljan opis različitih skala i posledičnih implikacija (Sorescu-Marinković et al. 2020, 67–70), ali ukratko sumirano, glavni kriterijumi koji određuju stepen ugroženosti nekog jezika jesu sledeći: međugeneracijski prenos jezika, apsolutni broj govornika, broj govornika datog jezika u odnosu na opštu populaciju,

stavovi vlade i zvaničnih institucija date države prema tom jeziku, stavovi govornika prema sopstvenom jeziku, nivo zvanične upotrebe jezika, identitetska funkcija jezika, stepen pismenosti govornika, te količina i kvalitet dokumenata koji o jeziku postoje (Grenoble & Whaley 2006, 4).

Kristal jezike klasifikuje kao sigurne, ugrožene i izumrle (Crystal 2003), ali detaljnije klasifikacije koje se daju u okviru svakog od ovih kriterijuma mogu da se nađu u literaturi (Sorescu-Marinković et al. 2020). Na osnovu pomenutih kriterijuma i njihove razrade nastala su tri velika inventara jezika sveta po stepenu ugroženosti, a to su Uneskov atlas ugroženih jezika sveta (UNESCO's Atlas of the World's Languages in Danger), Etnolog (Ethnologue) i Katalog ugroženih jezika (The Catalogue of Endangered Languages (ELCat)), koji se redovno ažuriraju i proširuju novim podacima. Uneskov atlas, na primer, jezike deli na izumrle (nema više živih govornika), kritično ugrožene (samo ponekad u nekim situacijama ih govore najstare generacije govornika), ozbiljno ugrožene (jezici koje govori generacija baka i deda, razume ih generacija roditelja, ali ih više ne govori i ne prenosi svojoj deci), definitivno ugrožene (govore ih i generacija baka i deda i generacija roditelja, ali se više ne usvajaju kao maternji jezici kod kuće), ranjive jezike (usvajaju ih i govore mlađe generacije, ali u ograničenim domenima), te bezbedne jezike koje govore sve generacije govornika uz neometan međugeneracijski prenos (Sorescu-Marinković et al. 2020).

Jezici koji se govore na teritoriji Republike Srbije, a koji spadaju u kategoriju ugroženih ili ranjivih (Sorescu-Marinković et al. 2020), u pomenutim bazama podataka nisu uvek tačno predstavljeni u pogledu npr. broja govornika ili stepena ugroženosti. Stoga je u januaru 2022. godine započeo projekat pod nazivom „Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji” (Vulnerable Languages and Linguistic Varieties in Serbia – VLingS) uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije, čija je glavna ideja bila korigovanje podataka o ugroženim i ranjivim jezicima u Srbiji koje nude pomenute međunarodne baze, a u pitanju su cincarski, banatskobugarski (palčanski), ladino (jevrejsko-španski), rusinski, romski, meglenorumunski, vlaški i banjaški rumunski. Uz ostale značajne ciljeve projekta koji se tiču skale vitalnosti svakog od navedenih jezika, sajta sa bazom podataka i interaktivnom mapom, projekat je predvideo i pravljenje digitalnog arhiva govora, što je poduhvat koji se zasniva upravo na procesu dokumentovanja jezika o kome je reč u ovom radu. S obzirom na pionirski poduhvat ovog opsega u Republici Srbiji (ako izuzmemo dosadašnja brojna pojedinačna i grupna dijalektološka istraživanja srpskog jezika, (Miloradović 2023), smatramo da je od velikog značaja, naročito za domaću naučnu javnost, ispitati iskustva istraživača i istraživačica vezana za ovaj aspekt projekta i preneti ih lingvistima i etnolozima koji planiraju u budućnosti da se bave dokumentovanjem jezika.

Metodologija istraživanja

Ovaj rad se, kao što smo ranije nagovestile, bavi iskustvima istraživača i istraživačica koji su radili na prikupljanju podataka u okviru istraživanja na projektu VLingS, o problemima sa kojima su se suočavali tokom terenskog rada, kao i o načinima na koji su ih prevazilazili. U te svrhe, tokom druge godine projekta, nakon preliminarnog snimanja i sakupljanja podataka na terenu, sprovele smo strukturisani intervju koji je u aprilu i maju 2023. godine pismenim putem popunilo sedam istraživača i istraživačica³ uključenih u projekat VLingS. Strukturisani intervju se odnosio na metodološke izazove i etička pitanja, što je prikazano u ovom radu, ali i na kulturološke i tehničke izazove, što izlazi van okvira ovog rada.⁴ Pitanja su formulisana na osnovu izvoda iz korišćene literature, ali i na osnovu prethodnih iskustava istraživača i istraživačica koji su radili na terenu, a sve sa namerom da se osvetle problemi i izazovi sa kojima se suočavaju lingvisti kada se bave dokumentovanjem ugroženih i ranjivih jezika, kako na teritoriji Republike Srbije tako i inače. Odgovori na pitanja (v. odeljak *Rezultati*) prikazani su u vidu izvoda iz intervjuja kao ilustracije nekih problema i izazova, ali i rešenja.

Rezultati

Teme o kojima je bilo reči u delu istraživanja prikazanom u ovom radu tiču se metodoloških i etičkih pitanja i problema na koje su istraživači i istraživačice nailazili u procesu dokumentovanja ugroženih i ranjivih jezika i jezičkih varijeteta u Srbiji. U nastavku rada prikazani su izvodi iz strukturisanih intervjuja uz objašnjenja iz literature koja kontekstualizuju i šire određuju izazove sa kojima se suočavaju lingvisti u procesu dokumentovanja ugroženih i ranjivih jezika u Srbiji.

Metodološki izazovi

Dizajn istraživanja

Iako istraživanje u projektu VLingS nije koncipirano kao longitudinalno, smatrale smo da je razgovor o tome da li je i u kojim prilikama longitudinalni dizajn primeren u lingvističkim istraživanjima veoma dragocen. Uopšteno

³ Četiri istraživačice na projektu VLingS imaju mnogo iskustva u radu na terenu i stoga su na početku projekta sprovele obuku ostalih kolega iz tima vezano za terensko istraživanje.

⁴ Zbog dužine teksta u radu nećemo priložiti protokol intervjuja, ali su u apstraktu i tekstu rada navedene teme kojima smo se bavile.

govoreći, dizajn istraživanja je pristup koji istraživači biraju prilikom traženja odgovora na istraživački problem. Kako se jedan problem može istraživati na različite načine, postavlja se pitanje koji će dizajn (nacrt) dati najbolji odgovor. Jedan od izazova sa kojim se istraživači susreću, pogotovo kad je u pitanju rad sa sagovornicima i rad na terenu, jeste odabir između transverzalnog i longitudinalnog dizajna istraživanja. Pitanja koja se ovom prilikom postavljaju su sledeća:

- Da li možemo da se pouzdamo u informacije koje dobijamo od sagovornika s kojim razgovaramo samo jednom? Ovo odlično ilustruje Miloradović kada kaže da je na terenu boravila tri meseca tokom 2001. godine, a onda se na isti teren vraćala tokom naredne godine kako bi „o pojedinim važnijim problemima prikupila dodatne podatke ili proverila neki od već zabeleženih detalja” (Miloradović 2003, 32).
- Kako su ponekad informacije koje naknadno saznajemo u potpunoj suprotnosti sa onima koje smo dobijali u toku ankete, da li (i kada) je potrebno da počnemo da razmišljamo o longitudinalnim istraživanjima?

Istraživanje ugroženih i ranjivih jezika u okviru projekta VLingS je koncipirano na osnovu dva istraživačka pristupa: kvantitativnog i kvalitativnog, te pripada grupi tzv. mešovitih istraživanja i to jednoj vrsti konkurentskih mešovitih istraživanja. Kako Creswell (prema Fajgelj 2010, 143) objašnjava, konkurentске procedure koriste kvantitativni i kvalitativni metod simultano u cilju bolje interpretacije podataka (Bošnjaković i Sikimić 2013, 15–16), te je istraživanje u okviru projekta VLingS zasnovano na anketnom upitniku (kvantitativni metod) i lingvističkoj analizi sprovedenoj metodom dokumentovanja jezika (kvalitativna analiza). Dakle, u pitanju su dva vrlo različita metoda, pa je i potreba za longitudinalnim istraživanjem stavljena u različite kontekste. Kod metoda dokumentovanja jezika longitudinalni dizajn bi imao smisla ukoliko bi se istraživale promene u jeziku, njegove upotrebe i statusa, dok problem pouzdanosti odgovora nije od suštinskog značaja. Na pitanja vezana za pouzdanost i uticaj protoka vremena istraživači sa projekta VLingS odgovaraju na sledeći način:

Lingvistička istraživanja koja podrazumevaju dokumentovanje govora ne razmatraju 'pravu' i 'pogrešnu' upotrebu jezika, već se svaki dokumentovani narativ smatra pouzdanim dokumentom upotrebe jezika... Osim toga, ukoliko se narativi više osoba upoređuju, ceo korpus se smatra validnim dokumentom stanja u jednom jeziku. Longitudinalna istraživanja su validan metodološki pristup u istraživanjima upotrebe jezika, njegovog statusa, ali i postojanosti i/ili fleksibilnosti jezičkih odlika na različitim nivoima jezičke strukture, ali mi do sada nismo sprovodili ovakva istraživanja kada je romski jezik u pitanju.

Kada je reč o dokumentovanju jezika, koje je takođe predviđeno projektom, ne postoji problem nepouzdanosti, jer se ne ispituje faktualnost snimljenih narativa, već je cilj da se snime uzorci govora koji kasnije mogu poslužiti za ra-

zličite vrste lingvističkih analiza ili kao ilustracija datog jezičkog varijeteta;... 2) Longitudinalna istraživanja: Za naš projekat je predviđeno da se upitnik u glavnoj fazi istraživanja (2023) primeni i na nekim sagovornicima sa kojima je već rađen u pilot fazi (2022), te se može direktno proveravati istovetnost odgovora. Iako vremenski razmak nije veliki, možemo dobiti neku sliku o tome da li su sagovornici davali pouzdane odgovore. Prava longitudinalna istraživanja primenom upitnika je teško ostvariti u zajednicama poput romske, jer se može desiti da isti sagovornici ne pristanu na nove upitnike, ali je teško i u zajednicama sa izuzetno malim brojem uglavnom starih govornika (npr. sefardska ili meglenorumunska). Za dokumentovanje uzoraka govora bilo bi važno sprovesti longitudinalna istraživanja, ali ne usled problema nepouzdanosti, već kako bi se sagledale jezičke promene u svakom varijetetu, posebno one nastale usled jezičkog kontakta sa drugim jezicima.

Za narative je svako 'pravi' sagovornik jer je to njegova upotreba jezika i građa s kojom kasnije može da se radi, čak i ukoliko je njegova upotreba jezika takva da koristi manjinski zajedno s drugim jezikom u istoj rečenici.

Drugim rečima, kad su u pitanju male zajednice koje govore ugrožene i ranjive jezike, longitudinalno istraživanje se teže izvodi zbog nestabilnosti zajednice i godina sagovornika, tako da je bilo koja vrsta dokumentovanja u datom trenutku dragocena (up. Thomason 2015, 112), a vrlo slični problemi se javljaju i kad je reč o longitudinalnim istraživanjima dijalekata većinskog jezika (Čirković 2015b, 268).

S druge strane, uvođenjem upitnika u istraživanje zalazimo u korelacijski nacrt, koji se veoma često primenjuje u društvenim i humanističkim naukama. Ovaj nacrt ima za cilj utvrđivanje povezanosti nekog skupa/skupova varijabli, tj. pruža nam saznanje o povezanosti pojava iako njime ne možemo da utvrdimo uzročno-posledični odnos. Kako se ovde radi o sasvim drugačijem metodu u odnosu na metod dokumentovanja, on sa sobom povlači i drugačije izazove. Korelacijski dizajn i problem pouzdanosti podataka ovde imaju sasvim drugačiju dimenziju, pošto je veoma značajno dobiti tačne podatke na pitanja iz upitnika o vitalnosti jezika. Problemi koje su istraživači i istraživačice izneli kreću se od nezainteresovanosti sagovornika za istraživanje do davanja odgovora za koji su sagovornici pretpostavili da su poželjni, što može dovesti do netačnih podataka, a ovako opisuju načine za rešavanje navedenih problema:

Kada je reč o upitniku, može se desiti da neki sagovornici automatski ili nezainteresovano odgovaraju na naša pitanja, neki mogu i namerno navesti netačne odgovore, što može umanjiti pouzdanost. Iz tih razloga se za svaku zajednicu i svako naselje uzima veći broj sagovornika, kako bi se na celom uzorku analizirale tendencije u jednoj zajednici.

O pouzdanosti može se pričati jedino u slučaju popunjavanja upitnika. U starijoj generaciji Vlaha uočila sam dosta automatskih odgovora, za koje sam

se kasnije u toku dana uverila da nisu tačna. Na primer, skoro svi sagovornici su odgovorili negativno na pitanje da li ikad pišu na vlaškom, čak kad sam pobrajala sve moguće situacije (uključujući i sms poruke), ali sledećih dana posle terena su mi poslali poruke na vlaškom ili su komentarisali na vlaškom na fb. Naravno, postavlja se pitanje da li je sama interakcija sagovornik-istraživač navela sagovornika da koristi jezik. Takođe, dužina upitnika može biti jedan faktor koji tera sagovornike da daju automatske odgovore: umore se i samo hoće da završe s tim.

U svakom slučaju, važno je da su istraživači uključeni u proces dokumentovanja jezika svesni ovog problema i da planiraju svoj rad tako da podatke dobijene od sagovornika provere nekoliko puta i na nekoliko različitih načina. Miloradović smatra da je potrebno kombinovanje više izvora podataka radi osvetljavanja istraživačkog problema iz više uglova i da postoji neadekvatnosti upotrebe samo jednog instrumenta kada su u pitanju jezički podaci (Miloradović 2003). Pored toga, kad se radi o statističkoj obradi kvantitativnih podataka, velika brojnost prikupljenih odgovora umanjuje mogućnost statističke greške, pa je jedno od rešenja, koje je takođe primenjeno u istraživanju u okviru projekta VLingS, velik broj prikupljenih upitnika.

Problem uzorkovanja

Karakteristika projekta VLingS u metodološkom smislu je i specifičan plan uzorka. Korišćen je namerni uzorak, a za izbor sagovornika odabran je „lanac preporuka”.⁵ Međutim, jedan od krupnijih izazova u ovoj fazi istraživanja je omeđivanje granice populacije za ranjive jezike, tj. one koji imaju mali broj govornika i nisu vidljivi u popisnim knjigama. Zbog toga je uzorak pravljen na osnovu različitih izvora: rezultata popisa iz 2011. godine sprovedenog u Republici Srbiji, međunarodnih baza podataka (Unesco, Katalog ugroženih jezika, Etnolog), a najviše na osnovu informacija koje su istraživači imali iz prethodnog sopstvenog terenskog rada i domaće literature⁶.

Uzorak za celokupno pilot istraživanje jeste delimično planiran na osnovu Popisa iz 2011. godine – u smislu planiranja procentualne zastupljenosti svakog jezika (govornika) u uzorku. Uz popisne podatke, uzeti su u obzir i podaci iz naučne literature i saznanja samih istraživača na osnovu prethodnih terenskih istraživanja u datim zajednicama. Nažalost, nisu svi planirani sagovornici učestvovali, ali njihova distribucija odgovara projektovanoj. Takođe, uzorak jezika koji su obuhvaćeni istraživanjem jeste delimično pravljen i na osnovu podataka iz Unesco i Etnolog baze, jer su za sam projekat odabrani oni jezici koje ove

⁵ Za više detalja o izboru sagovornika i tehnikama regrutovanja na terenu (Thomson 2015, 126–142).

⁶ O uzorku vidi u Sorescu-Marinković et al. 2022).

dve baze registruju kao „ugrožene” (u određenom stepenu) u Srbiji. Međutim, dodati su i neki manjinski jezici koji nisu registrovani u međunarodnim bazama.

Uzorkovanje je napravljeno na osnovu međunarodnih baza, raznih popisa i, najvažnije, naših prethodnih terenskih iskustava i saznanja.

Prema UNESCO-voj bazi, ima šest ugroženih jezika u Srbiji: arumunski (cincarski), banatski bugarski (palčanski), romski, vojvođanski rusinski, ladino i torlački. Prema Katalogu ugroženih jezika, ima sedam: arumunski, balkanski romski, baltički romski, karpatski romski, ladino, sinte romski i vlaški romski. Prema Etnologu, nema ugroženih jezika.

Mi smo odlučili da se fokusiramo na sledeće jezike: arumunski (cincarski), banatski bugarski, vojvođanski rusinski, ladino, romski (nekoliko dijalekata koja znamo da se stvarno govore na teritoriji Srbije) – kao i UNESCO, megle-norumunski (ima samo par porodica koje su 1945. bile kolonizovane iz Hume u Vojvodinu u okviru kolonizacije Makedonaca, a do pre 15 godina niko nije znao za njih), vlaški i banjaški rumunski. Ova poslednja dva se smatraju ugroženim varijetetima rumunskim prema VLACH (Vanishing languages and cultural heritage) bazi austrijske Akademije nauka, koja ipak nije tako poznata. Ali pošto znamo kako stvari stoje na terenu, odlučile smo da ih uvrstimo.

Problem lične involviranosti istraživača

Ideal u naučnim istraživanjima da se potpuno izbegne uticaj istraživača na ispitanika je skoro pa nemoguć, jer u svakom naučnom istraživanju, naročito u onom gde istraživač i ispitanik dolaze u lični kontakt, neminovno dolazi do interakcije između njih, stvaraju se lične veze i poznanstva, naročito kad istraživači duže vreme, ponekad i nekoliko decenija, istražuju određeni ugroženi jezik (Dwyer 2006; Thomason 2015, 133–134). Tako Đurić-Milovanović et al. (2011, 87) čak pominju „strategiju maksimalnog socijalnog približavanja istraživača i sagovornika”, što neminovno dovodi do lične involviranosti istraživača.

Kako bismo makar donekle umanjili uticaj istraživača na ispitanika, moramo biti svesni bar nekih najučestalijih situacija koje mogu da dovedu do modifikovanja, tj. davanja neiskrenih ili netačnih odgovora i da pokušamo da ih otklonimo. Jedna je modifikovanje odgovora usled karakteristika ili ponašanja istraživača ili interakcije koja se odvija između njih, pa odgovor ispitanika može da bude više reakcija na istraživača, nego lični stav ispitanika. Sem toga, ispitanik ponekad svoje odgovore prilagođava istraživaču, posebno ako ovaj daje povoda za takvo ponašanje (ili u pitanju sugerise odgovor). Takođe, vrlo često sagovornici daju socijalno poželjne odgovore, što predstavlja ozbiljan problem sa kojim istraživači treba da se izbere. U sociolingvističkim i etnografskim istraživanjima (Labov 1971, 171) ovo je poznato kao paradoks posmatrača (engl. observer's paradox) i tiče se činjenice da se sagovornici, ukoliko znaju da su snimani ili

posmatrani, neće ponašati u potpunosti spontano i da će davati one odgovore za koje misle da istraživač očekuje da čuje. Istraživači projekta VLingS svakako nisu bili pošteđeni ovih problema. Po njihovim navodima, susretali su se sa situacijama u kojima su njihovi identitetski markeri proizvodili otežavajuće okolnosti i prepreke u procesu prikupljanja podataka ili su usled svoje lične zainteresovanosti za određena pitanja više insistirali na odgovorima sagovornika nego kod nekih drugih pitanja. Ono što je dobro je njihova svest o tome da je problem postojao, kao i pokušaj da ga reše:

To je neminovno, istraživač je uvek ličnost za sebe, a sagovornik ima interakciju sa njim kao osobom. U vlaškoj zajednici izbegavala sam da radim sa predstavnicima takozvane pro-vlaške struje, pošto moje (rumunsko) prezime bi im bilo znak da zastupam pro-rumunske stavove.

Primitila sam da sam sama bila malo više zainteresovana za neke teme, u određenim slučajevima, budući da radim u obrazovnom sektoru i da predajem jezik.

Subjektivnost istraživača može da se očituje i u beleškama koje pravi tokom vođenja razgovora sa sagovornikom, jer ono što zapisuje i smatra bitnim da istakne zavisi od njegove sposobnosti i afiniteta (Bošnjaković i Sikimić 2013, 22).

Uspostavljanje kontakta

Nadalje, jedan od izazova sa kojima se istraživači susreću na samom početku prikupljanja podataka je pronalaženje kontakt osobe u zajednici. Ona je izuzetno važna kada su u pitanju istraživanja pojedinih zatvorenih društvenih grupa, jer bez njihove pomoći ulazak u zajednicu, kao i razgovor sa sagovornicima ponekad nisu uopšte mogući (Maxwell 2010, 263). Dvajer navodi da ukoliko istraživač nema neke veze ili kontakte sa zajednicom koju istražuje, bilo kakva vrsta terenskog rada će biti izuzetno teška, ako ne i nemoguća, jer neće imati poverenje zajednice i biće potrebno mnogo vremena da objasni svrhu svog dolaska (Dwyer 2006, 53).

'Kontakt osoba' za istraživače ima različita značenja. U nekim situacijama je to osoba bez čije saglasnosti nije moguće doći do pripadnika društvene grupe sa kojima želite da razgovarate, a u drugim je to prva osoba koja je pripadnik zajednice od koje krećete i od koje očekujete da vam pruži informaciju o kontaktu sa sledećim sagovornikom (Dwyer 2006, 50). Jedna od naših sagovornica ističe da je u Srbiji, na primer, romska zajednica veoma zatvorena, pa je:

...za istraživanja bilo kog tipa neophodno (...) poznavanje osobe ili uspostavljanje kontakta sa osobom od autoriteta za tu zajednicu. To se pokazalo kao tipična odlika istraživanja romskih zajednica u mojoj istraživačkoj karijeri.

U drugim slučajevima kontakt osoba označava prvu osobu koja je pripadnik određene zajednice sa kojom se susrećemo. Ovakve situacije ne moraju da uka-

zuju da se radi o istraživanjima zatvorenih društvenih grupa, već o tome da su nam zajednice nepoznate i da nismo imali prilike da upoznamo nijednog njenog pripadnika itd. U takvim prilikama istraživači pokušavaju da preko zvaničnih institucija ili ličnih poznanstava dođu do kontakt osobe koja će im biti ili prvi sagovornik ili će nam dati korisne informacije da do sagovornika dođu, što navodi jedna od istraživačica sa projekta:

Bilo je na početku problema sa prvim kontaktom, pokušavali smo preko poznanika, ambasade i sl. Međutim, tek je odlazak na lice mesta doneo rezultat i prava osoba koju smo sreli... je bila pripadnik zajednice koju istražujemo. Ovaj kontakt nam je u velikoj meri odredio i dalje tok istraživanja.

Drugi aspekt na koji je važno obratiti pažnju je zainteresovanost kontakt osobe za ciljeve istraživanja, što je, kako navodi Dvajer, primer istinske saradnje između istraživača i zajednice i vodi ka dugoročno uspješnim ciljevima (Dwyer 2010, 194).⁷ Uspostavljanje ličnog odnosa istraživača sa kontakt osobom i razgovor o istraživanju su veoma bitni i značajno olakšavaju dalji tok terenskog dela istraživanja, što se vidi i u odgovorima nekih istraživača:

Na osnovu mog iskustva, oba koordinatora su bila predusretljiva, razumeli su ciljeve istraživanja i smatrali ih važnim.

Oni (kontakt osobe, prim. aut.) su mi svojim ugledom omogućili ulaz u zajednicu, takoreći 'na velika vrata', i nisam imala problema da nađem sagovornike. Istakla bih istinsku dobrovoljnost (ne uslovljenu u pozadini moralnom odgovornošću za učestvovanje u istraživanju ili sl.) kao važan faktor za proaktivan razgovor, otvorene i potpune odgovore.

Izostanak ove komponente (ličnog odnosa koji na izvestan način obavezuje i sagovornika) može da utiče na smanjenu motivisanost za istraživanje ili odbijanje saradnje, što može da utiče na dalji tok i kvalitet prikupljenih podataka, a ovo objašnjava i jedna od istraživačica sa projekta:

...nije imao vremena da se sretne sa mnom, kako bih mu objasnila šta je konkretno potrebno za istraživanje, već je sve obavljano telefonskim putem. Samim tim, uspešnost istraživanja je bila delimična.

Uspostavljanje kontakta se za mene ispostavilo kao nešto potpuno nepredvidivo. U (...) su mi rekli da će vrlo rado kontaktirati s članovima zajednice i da će se i ostali sigurno odazvati, a onda se sledeći put nisu ni sami javili. U [...] sam od svojih sagovornika čula da je teško da će se naći još neko, a onda su nam na tribini prišli oduševljeni ostali članovi i rekli da smo uvek dobro došli i da se raduju razgovoru.

⁷ Jedan takav primer navode Mirić i Ćirković (2008) opisujući dva projekta iz 2016. i 2017. čiji je cilj bio dokumentovanje romskih dijalekata u istočnoj Srbiji, tokom kojih su pripadnici romskih zajednica obučeni za terenski rad, sakupljanje materijala, transkripciju snimljenih razgovora, te leksikografski rad na materijalu (Mirić i Ćirković 2008).

Regrutovanje sagovornika

Drugi segment ovog dela istraživanja je pronalaženje relevantnog sagovornika. Bošnjaković (2008, 21) kaže da je optimalan sagovornik u dijalektološkim istraživanjima „obično (naj)starija žena, nepismena ili s nekoliko razreda osnovne škole, pričljiva, inteligentna, rođena u selu koje ispituјemo, s dobrom artikulacijom i sl.” S druge strane, u nekim slučajevima istraživač neće biti u mogućnosti da bira sagovornika na ovaj način, nego će sarađivati ili sa onima koje je predložila zajednica ili sa onima koji su se sami ponudili za saradnju (Mosel 2006, 71–72). Tradicionalno, po istraživačima sa projekta VLingS, u ovoj vrsti istraživanja:

...podesan sagovornik je onaj „govorljiv” od koga se može dokumentovati makar 30 minuta polusputanog narativa.

Ipak, relevantan sagovornik ponekad može da odstupa od ove tradicionalne slike idealnog 'govorljivog' sagovornika (Miloradović 2003; Bošnjaković 2008, 21), što se vidi u sledećem izvodu:

Ja sam, na primer, lakše vodila razgovor sa sagovornikom koji bi se pre smestio u grupu polugovornika nego sa sagovornikom koji u potpunosti vlada jezikom zbog toga što je ovom drugom bilo neprijatno da mi se obraća na jeziku koji ja samo delimično razumem.

U tom smislu, terenski istraživač mora razviti otvorenost i fleksibilnost kako bi prikupljanje podataka bilo obavljeno na zadovoljavajući način, a i jasno je da istraživač kao gost u datoj zajednici nema mnogo izbora niti moć da odbacuje sagovornike voljne za saradnju (McLaughlin and Sall 2001, 195). Pored toga, uvek treba imati na umu i ciljeve istraživanja, pa su, recimo, Bošnjaković i Radovanović (2009) u svom istraživanju govora izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji žive u Vojvodini snimali „predstavnikа najstarije, srednje i najmlađe generacije, a pri tom smo vodili računa o polu, obrazovanju, zaposlenju i gustini socijalne mreže u kojoj učestvuju” (Bošnjaković i Radovanović 2009, 313–314). Jasno je, dakle, da se u skladu sa istraživačkim pitanjem i hipotezama menja i tip sagovornika, tako da u stvari pojam optimalnog sagovornika ne podrazumeva uvek isti profil.

S tim u vezi, često sagovornici koje istraživači poznaju iz nekih prethodnih projekata ne moraju da budu na jednak način korisni i u novom istraživanju koje se bavi drugom temom. Prethodne veze istraživača sa potencijalnim sagovornicima u nekim situacijama čak mogu otežavati istraživački proces, jer mogu da biraju strategiju krnjih odgovora pretpostavljajući da istraživač već zna određene podatke o njima, što otežava proces prikupljanja empirijske građe, a to navodi i jedna od istraživačica:

U vlaškoj zajednici, pošto sam u pilot istraživanju targetirala sagovornike koje sam znala od ranije, problem je bio obrnuti: da sagovornici (kratko!) odgovore na pitanja iz upitnika, bez previše digresija.

Naposletku, ono što istraživači i istraživačice sa projekta VLingS nisu spomenuli u intervjuima, a nalazimo u literaturi, jeste pojam serendipitija, tj. uzgrednih neplaniranih susreta sa različitim ljudima na terenu, gde istraživač uspe da napravi audio ili video zapis (Đurić-Milovanović et al. 2011). Ovakva situacija može ponekad da dâ dragocen materijal, pa je stoga neophodno da se terenski istraživači upoznaju i sa ovim pojmom i budu spremni da reaguju ukoliko im se ovakva prilika ukaže.

Etička pitanja

Saglasnost sagovornika

Etika naučnoistraživačkog rada u Republici Srbiji definisana je najpre Zakonom o nauci i istraživanjima 49/2019–3, konkretnije članom 94 u kojem se objašnjava da je, između ostalog, razvijanje i unapređivanje moralno-etičkih vrednosti bliže uređeno Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu koji donosi Nacionalni savet za naučni i tehnološki razvoj. Tako se članom 7 ovog Kodeksa bliže uređuje i odgovornost istraživača u istraživačkim postupcima. Protokol istraživanja podrazumeva dobrovoljni pristanak sagovornika da učestvuju u istraživanju, kao i čuvanje ličnih podataka sagovornika u najvećoj tajnosti, ali i izbegavanje davanja dobijenih informacija van svrhe istraživanja. Ovo se unekoliko razlikuje od ranije prakse (Bošnjaković i Sikimić 2013, 21–22) da se dobija samo usmena saglasnost sagovornika, jer sadašnja terenska istraživanja bez izuzetka podrazumevaju da sagovornik potpiše pisanu saglasnost.

Princip dobrovoljnosti podrazumeva sprovođenje istraživanja na dobrovoljnoj osnovi i uz saglasnost učesnika, koja se pribavlja na samom početku prikupljanja podataka i podrazumeva potpisanu informisanu saglasnost sagovornika (Dwyer 2006, 39). Saglasnost sadrži osnovne informacije o istraživanju, o pogodnostima i rizicima koje sagovornik ima od učestvovanja u istraživanju, o dobrovoljnosti učešća i o pravu da sagovornik može u svakom trenutku da povuče svoju saglasnost bez ikakvih posledica, kao i informacije o instituciji koja sprovodi istraživanje, informacije o načinu korišćenja dobijenih rezultata, ali i snimanju razgovora ukoliko je to predviđeno istraživanjem. Dvajer (Dwyer 2006, 39) navodi da u nekim situacijama može da se prihvati i usmena saglasnost zasnovana na međusobnom poverenju, mada u većini slučajeva etički odbori mnogih institucija to ne smatraju pravno valjanim.

U praksi istraživači ponekad nemaju problem sa pribavljanjem potpisane saglasnosti sagovornika, a nekada je to izazov koji treba prevazići. Očigledno je da se ovom prilikom ulazi u lični kontakt sa sagovornikom, gde je potrebno da istraživači poseduju i neka 'zanatska' umeća, kao što je samokontrola u komunikaciji sa sagovornikom kako se sagovornik ne bi iscrpeo pre započinjanja intervjua, stvaranje poverenja kod sagovornika, dodatno objašnjenje zašto snimamo razgovor itd. Problem pribavljanja potpisane saglasnosti može da se reši i dodatnim objašnjenjem anonimnosti u naučnim istraživanjima, upoznavanjem sa sadržajem saglasnosti, objašnjenjem cilja istraživanja ili ostavljanjem jednog primerka saglasnosti i sagovornicima, o čemu govore istraživači sa projekta:

Sagovornici u romskoj zajednici nekada zaista ne žele da ništa potpišu, ali ih onda zamolim da pažljivo pročitaju ili saslušaju sadržaj informisane saglasnosti, naglasim da je istraživanje anonimno, da se bavi jezičkim pitanjima i da njihove odgovore niko neće dovesti u vezu sa njima. Dešavalo se da to bude delotvorno i da pristanu.

Iako sam u toku pilot istraživanja radila prvenstveno sa ljudima koje sam već znala, potpisivanje saglasnosti je predstavljalo izazov, pošto do tada nisu nikad ništa potpisali. Desilo mi se jednom da me sagovornik zove posle terena i da me zamoli da skeniram potpisanu saglasnost i da mu pošaljem, da bi znao tačno šta je potpisao i da ima pisani trag. U ruralnim zajednicama ili kod starije generacije ovo može biti razlog za odbijanje istraživača.

Davanje saglasnosti za snimanje razgovora u dosadašnjim istraživanjima ima svoj razvojni put. Istraživači su bili duboko uvereni u to da u zajednicama kojima se bavimo pisanu saglasnost nikada nećemo dobiti zbog toga što ljudi u ruralnim sredinama ne znaju šta potpisuju, da ne mogu razumeti šta to mi radimo, da su nepismeni i slično. Istraživanja u okviru V LingS su u celini demantovala sve prethodne pretpostavke, moja iskustva su takva da učesnici u istraživanju voljno potpisuju pisanu saglasnost. Postoje samo dva slučaja u kojima učesnici nisu želeli da potpišu saglasnost – [...], već smo na učesnike naišle sasvim slučajno na ulici, ali imam utisak da je uzrok tome bio prethodno spovođen Popis, te su ljudi sa kojima smo razgovarale bili jako ljuti na popisivače i pitanja koja se tiče uslova njihovog stanovanja.

Ja do sada nisam imala nikakav problem s potpisivanjem saglasnosti. Možda sam svakog izmorila svojim ekstenzivnim predstavljanjem projekta, ali svako je čak i bez čitanja potpisao.

Nisam imala problem sa potpisivanjem saglasnosti. Čak sam imala utisak da je kod ispitanika koji su bili skriveno sumnjičavi saglasnost unela dodatnu ozbiljnost celom projektu.

Kad je reč o upitniku, desilo se u par navrata da pre popunjavanja malo razgovaram sa ispitanikom da se upoznamo, i tada bi bili veoma otvoreni i ispričali bi mi pojedinosti koje posle u upitniku nisu spominjali ili su davali drugačiji odgovor. Rekla bih da su bili zabrinuti da u upitniku budu zabeležena njihova prava razmišljanja. Razliku između opuštenog razgovora i popunjavanja upitnika ili beleženja narativa čini uključen diktafon, koji je uticao na otvorenost/zatvorenost.

Problem nadoknade sagovornicima

Jedan od načina kako da poboljšamo saradnju sa sagovornicima je materijalna i nematerijalna nagrada za njih. Fajgelj navodi da ova vrsta stimulacije sagovornika nije novina u našim naučnim istraživanjima (Fajgelj 2010, 475). Takođe, ovaj autor podseća da je kod nas materijalno stimulisanje sagovornika da učestvuju u istraživanjima retko, jer „budžeti istraživanja jedva pokrivaju materijalne troškove” (Fajgelj 2010, 475). No, neka vrsta stimulacije pokazala se kao vrlo efikasna, jer istraživači sagovornicima donose sitne, prikladne poklone od kojih često cela zajednica može da ima koristi⁸. S druge strane, praksa darivanja nematerijalnih poklona je mnogo češća, kao što su razne usluge koje članovi zajednice mogu da traže od istraživača (Dwyer 2006, 57–58). Ovom prilikom navešćemo neke primere stimulacije sagovornika koje su istraživači u projektu V LingS koristili (v. sledeće izvode iz intervjua), a to su ostavljanje broja telefona kako bi se činile različite usluge sagovornicima ili donošenje prigodnih poklona (kafa, keks).

Ne osećam da postoji potreba za kompenzacijom, ni u jednom trenutku se to nije nametnulo kao pitanje. Neki sagovornici očekuju kompenzaciju za svoje učešće, bilo novčanu bilo u vidu poklona. Mi uvek nosimo kafu i bombone/keks, ali je teško objašnjavati zašto ne možemo da ih platimo. [...] Kafa i keks se nose kao znak pažnje, ali mi se dešavalo u romskoj zajednici da me pitaju koliko ćemo im platiti za učešće. Moje obrazloženje je uvek da moja institucija nema predviđen novac za plaćanje sagovornika, ali i da bi se to moglo smatrati i neetičnim, jer neko može posmisliti da sam im platila da mi daju odgovore koje ja želim da dobijem; da ne moraju da učestvuju ako ne žele, ali da bi nam njihovi odgovori pomogli u sagledavanju jezičke situacije u romskoj zajednici. Takođe se dešavalo da mi traže novac da bi mogli da izvade ličnu kartu i onda dajem isto obrazloženje. Iako traže novčanu nadoknadu, nije se desilo da odbiju učešće jer ne mogu da im platim. Neki sagovornici traže kontakt telefon, ponekad zovu i traže uslugu. Nekad je moguće učiniti uslugu, nekada ne.

U romskoj zajednici sam samo nekolicini sagovornika dala broj telefona nakon izrade upitnika ili dužeg razgovora, posebno ako se radi o osobi koja će biti kontakt za dalja istraživanja. Usluge su bile pisanje administrativnih molbi u ime sagovornika ili uspostavljanja kontakta između sagovornika i neke institucije. Mislim da se ovakve usluge mogu činiti ukoliko one ne prerastu u konstantne i ukoliko mogu pomoći pojedincu, a posebno zajednici da ostvare neka svoja prava, koja (zbog svoje nestručnosti ili čak nepismenosti) ne bi mogli bez tuđe pomoći.

⁸ Neke primere navodi Dvajer hrana, slatkiši, čaj, kafa, tkanine, audio i video snimci, štampani materijali koji će biti od koristi zajednici, fotografije, skice, mape, a posle istraživanja i kopije snimaka i drugih materijala sakupljenih tokom istraživanja, koje zajednica potom može da čuva u lokalnom domu kulture ili sl. (Dwyer 2006, 57)

U vlaškoj i banjaškoj zajednici uvek nosim kafu i nešto slatko kao znak pažnje. Do sad se nije postavljalo pitanje novčane nadoknade sagovornika, budući da sam radila sa ljudima koje sam već poznavala. Svakako, u toku prošlogodišnjeg istraživanja učestvovala sam u branju kupina u vlaškom selu, koje je bilo planirano za dan mog dolaska. Sagovornici su bili oduševljeni što sam se ponudila, što sam radila nekoliko sati zajedno s njima (što je bila neka vrsta nadoknade, pošto je teško naći ljude za rad u selu), a zajednički rad je predstavljao odličan uvod u popunjavanje upitnika, a i prilika da ih upoznam.

No, ipak, moramo napomenuti da darivanje sagovornika u ovom projektu nije bila praksa (potreba) kod svih istraživača. Kada finansijska nadoknada sagovornicima nije predviđena, potrebno im je objasniti da ona nije obezbeđena i da istraživači nisu u mogućnosti da plate sagovorniku za obavljen razgovor. U pojedinim situacijama ova vrsta nadoknade može proizvesti i probleme, jer sagovornici mogu da pomisle da za određen iznos novca moraju da daju društveno poželjne (ili za istraživača poželjne) odgovore.

Osetljive teme

Dokumentovanje podrazumeva snimanje govora sagovornika i od istraživača zahteva stručnost u pogledu vođenja razgovora na unapred definisane teme na taj način da usmerava razgovor u pravcu koji je u skladu sa istraživačkim pitanjem. Međutim, s obzirom na to da je moguće snimati i otvorene intervjue, gde sagovornik „po svojoj volji odredi obim i pravac digresija” (Ćirković 2015a, 460), postoje situacije kada razgovor može da poprimi formu ličnog ispovedanja ili iznošenja vrlo osetljivih intimnih scena iz života sagovornika, koji ponekad zamole istraživače da prekinu snimanje tog dela razgovora. Takvo udaljšavanje od samog instrumenta za razgovor zahteva usmeravanje razgovora u željenom pravcu, ali na način da se sagovornik ne oseti povređenim, jer, kako kaže Siki-mić (2005, 239), „istraživački tim se na terenu prilagođava sagovorniku, sa njim ima aktivan odnos – shodno principu primarnosti sagovornika, a ne unapred zadatog lingvističkog ili nekog drugog upitnika”. Ponekad je vrlo teško odlučiti kada je najprikladniji momenat da se sagovornik prekine i da se preusmeri razgovor. Strategija je ili prekidanje snimanja ili objašnjenje principa anonimnosti, ali odluku o tome šta će uraditi istraživači donose na osnovu sopstvene procene koje je uglavnom nastale iz njihovog iskustva u radu na terenu. Nadalje, odluka se donosi i na osnovu procene samog sagovornika ili teme o kojoj se govori, što se vidi i u izvodima iz intervjua ispod:

Ukoliko se desi da sagovornik traži da prekinem snimanje – ja to i učinim, ali prvo pitam mogu li da nastavim da snimam, ali naglasim da u snimak neće niko drugi imati uvid (i onda to obeležim u dokumentu koji uvek paralelno pravim uz čuvanje snimka). Teme o kojima sagovornici žele da razgovaraju ponekada su

vrlo intimne i potresne. Teško je naći pravi trenutak da se razgovor preusmeri na drugu temu.

Trudim se da uvek saslušam do kraja i da ne prekidam sagovornika. Međutim, ako se ukaže pogodan momenat – probam da promenim temu i nastavim sa upitnikom ili pitanjima za narativ. U početku svojih terenskih istraživanja (mahom sa starijim govornicima srpskih dijalekata) nisam uvek imala dobar osećaj kada treba prekinuti sagovornika i dešavalo se da češće prekidam takve narative. Vremenom sam postala osetljivija i naučila da prepoznam kada prekidati, a kada ne. To zavisi od samog sagovornika i od konkretne teme o kojoj se govori.

Osetljive teme se često javljaju u razgovorima. Anonimiziranjem sagovornika se može rešiti rizik zloupotrebe takvih snimaka. Za kasnije lingvističko istraživanje svaki snimak na datom jezičkom varijetetu može biti dragocen, bez obzira na temu.

U sprovođenju sociolingvističkog upitnika nisam imala iskustva sa osetljivim temama, te me učesnici nikad nisu molili, niti tražili da prekinem snimanje. Dešavalo mi se u prethodnim istraživanjima sasvim drugačijeg tipa da sagovornici traže da se prekine snimanje i ja sam uvek odgovarala na njihove zahteve. Ono što je vrlo simpatično jeste šta sami sagovornici smatraju ekstremno poverljivim, što ne žele da se snimi. Iako su npr. prethodno govorili o vrlo osetljivim temama, npr. o porodičnom nasilju, lošim odnosima u porodici (npr. odnos snaja – svekrva), dešava se da žele da se prekine snimanje kada govore npr. o smrti sina/ćerke (ili tako nešto). Za sve vreme svog terenskog iskustva nisam uspela da ustanovim koji je to etički osetljiv obrazac.

Ovo je bilo teško. Desilo se u više navrata da sagovornici govore o vrlo ličnim temama koje ih pogađaju, ili o društveno-političkim i sl. Vrlo je teško i prekinuti ili skrenuti razgovor na drugu temu. Rešavala sam to u trenutku koji mi je izgledao prikladno, mada sam se osećala loše zbog toga.

Ono što možemo da zaključimo na osnovu odgovora istraživača i istraživačica sa projekta jeste da ne postoji jasno pravilo (čak ni literatura ne daje odgovore na ova pitanja i probleme) o tome kada se i kako prekida razgovor o osetljivim temama, kao ni šta su sve osetljive teme. Čak se Sikimić (2010, 275) pita: „Gde je rez između za sagovornika poželjnog i za istraživačku analizu poželjnog?” kad diskutuje o tome da sagovornici žele da i drugi čuju ono što oni kažu, ali ne u celini nego samo u nekim delovima. Očigledno ovo zavisi kako od same zajednice koja se istražuje i njene kulture, tako i od konkretnog sagovornika sa kojim se vrši i snima razgovor.

Etička odgovornost istraživača prema zajednici koju istražuje

Etička odgovornost istraživača ne ide samo u pravcu naučnog istraživanja i poštovanja metodoloških pravila, već i prema zajednici koju istražuje (Rice 2010, 27). S tim u vezi, opisujući šta se dešava sa snimljenim tekstom nakon završetka terenskog istraživanja, Sikimić (2010, 278) pominje „dve vrste publike,

u smislu krajnjih korisnika akademskog terenskog rada: akademske i lokalne, odnosno same istražene zajednice”. Ferbi (Furbee 2010, 6) kaže da svi aspekti terenskog rada, naročito kad su u pitanju ugroženi jezici, treba da budu usmereni ka osnaživanju jezičke zajednice (što može u velikoj meri da pomogne u eventualnom kasnijem procesu revitalizacije tog jezika). Sagovornici često žele da budu upoznati sa rezultatima istraživanja u kojima učestvuju, pa nije retka pojava da se publikacije u kojima su predstavljeni rezultati istraživanja šalju sagovornicima. Istraživači pomenute publikacije šalju i na adrese mnogih institucija koje saraduju sa istraživanim zajednicama ili se pak organizuju događaji u kojima se promovišu kultura i ostala identitetska obeležja istraživanih grupa. Aktivnosti u ovom smislu koje su istraživači u projektu V LingS sprovodili su mnogobrojne i predstavljene su u sledećim izvodima:

Moja dosadašnja istraživanja (...), u romskoj zajednici u (...), a koja nisu vezana za ovaj projekat, uvek su rezultirala objavljivanjem rečnika, monografije ili naučnih članaka. Date publikacije smo uvek odnosile u Narodnu biblioteku (...), koja nam je saradnik, a primerke knjiga smo često davale i samim sagovornicima za koje procenimo da im publikacije mogu značiti. Uvek smo se odazivale predavanjima i radionicama koji se tamo organizuju, a koji su namenjeni romskoj populaciji. Za ovaj projekat je planirano da se organizuju predavanja u zajednicama obuhvaćenim istraživanjem. Međutim, najvažniji doprinos može se postići sledećim: 1) time što će do članova (romske) zajednice doći informacije o značaju njihovog jezika i postojanju publikacija; 2) tako što će se podići svest većinskog srpskog stanovništva o postojanju manjinskih zajednica i relevantnosti njihovih jezika; 3) tako što sa svim kontaktima koji rade u nastavi romskog, kao pedagoški asistenti ili koordinatori za romska pitanja, insistiramo na popularizaciji jezika i dajemo podršku u organizaciji aktivnosti i učestvujemo kada nas pozivaju. Nažalost, realnost je takva da često ni sami pripadnici romske zajednice ne žele da se aktiviraju u ovom pogledu, neki koordinatori i pedagoški asistenti ne žele da se angažuju u dodatnim aktivnostima koje bi privukle učenike da pohađaju nastavu romskog jezika u školama, niti da organizuju proslave Dana Roma ili Dana maternjeg jezika.

Kada je reč o autorskim pravima vezanim za snimljene narative, dosadašnje publikacije vezane za romski jezik uvek sadrže informaciju da je određeni narativ preuzet od sagovornika. Do sada smo to radile navodeći osmišljene kodove ili imena sagovornika onda kada oni daju pristanak, a u ovom projektu za svakog sagovornika postoji jedinstveni kôd pod kojim se mora citirati svaki narativ. Za sada autorska prava na snimke imaju istraživači koji su autori snimaka, uz obavezno navođenje odgovarajućih metapodataka o sagovorniku.

Konstantno insistiram u formalnim i neformalnim razgovorima sa Romima da je nužno da koriste svoj etnički i jezički identitet, posebno onda kad se od njih to traži (npr. u popisima), jer će na taj način imati veću mogućnost u ostvarivanju svojih prava. Osim toga, uvek afirmativno govorim o njihovom maternjem jeziku, apelujem da se prenosi na mlađe generacije i sl.

Na sajtu projekta imamo posebnu stranicu za prijatelje projekta, kao i stranicu sa video snimcima sa sagovornicima. Nekima je to vrlo važno i ponekad

može služiti kao vid „vraćanja usluga zajednici”. Takođe, vesti o događajima koje zajednice organizuju mogu biti vrlo važne za same članove. Kada je reč o autorskim pravima, uvek napominjem da je određeni narativ preuzet od određenog sagovornika (ukoliko hoće da mu se zna ime). Zahvaljujem se zajednici ili pojedinim sagovornicima u Acknowledgements.

O tome da je njihov snimak 'siguran' po pitanju anonimnosti Palčane uvek obavestim. Do sada niko nije izrazio želju da to bude negde naročito predstavljeno, ali ću nastaviti da pitam da li bi želeli prostor na našem sajtu ili društvenim mrežama. I ja uvek naglasim značaj njihovog maternjeg jezika, poštovanje koje kao istraživač imam prema njihovoj zajednici i svoju procenu koliko je značajno imati znanje jezika. Neki se ne slažu s obzirom na to da su procenili da im, nažalost, taj jezik kao ekonomski resurs ne služi. Nikada se ne sporim sa sagovornicima. Volela bih da mogu zajednici da se odužim nekakvim radom koji bi njima služio, ali moje poznavanje njihovog jezika nije dovoljno. Ono što sam do sada uspela da primetim jeste da takva očekivanja i nemaju, obično su pomalo iznenađeni time što se neko njima bavi i/ili zahvalni su i za ovo što radimo, naročito najstariji.

Tokom popunjavanja upitnika i snimanja narativa ponekad bi sagovornici bili raspoloženi da nešto kratko odrecituju, otpevaju, ispričaju. U pisanoj saglasnosti bi se već složili da ih snimam, a dodatno bih pitala da li smemo da objavimo snimak na sajtu projekta ili na društvenim mrežama, uz napomenu da su oni izvođači, i kako bismo pomogli da se saznanja o zajednici/kulturi/jeziku prošire dalje. Uglavnom su vrlo zadovoljni tako formulisanim svojim doprinosom. Takođe, nakon popunjenog upitnika su imali utisak da bi ti podaci mogli da pomognu zajednici da očuva jezik i kulturu, da bude vidljivija u društvu, da narativi koji su snimljeni budu dostupni za istraživanja ili da se prosto čuju i vide. Osim toga, verujem da kroz pisanje naučnih radova i obrađivanje tema koje su bitne za zajednicu mogu da iskažem zahvalnost.

Sve ove navode na neki način sažima Miloradović (2023, 173) kada ističe saradnju „sa nosiocima nasleđa i lokalnim zajednicama, usmerenu na podizanje svesti o značaju očuvanja nasleđa, njegovom prepoznavanju i prenošenju na sledeće generacije”. Jasno je da su i govornici manjinskih jezika i jezičkih varijeteta, jednako kao i govornici dijalekata, nosioci živog nasleđa i da je potrebno aktivirati ih na razne načine da učestvuju u korišćenju sopstvenog jezika ili dijalekta i prenošenju na mlađe generacije. Tako, na primer, Miloradović (2023, 173) navodi inicijativu Društva za srpski jezik i književnost „Staro Kosovo” u kojoj se zalaže „da se deca mlađeg i starijeg školskog uzrasta usmere ka negovanju narodnog govora kroz kreativnost literarnog izražavanja tako što će na raspisani nagradni konkurs poslati svoje kratke priče pisane na srpskim prizrensko-timočkim govornicima”, a pretpostavljamo da bi poduhvati revitalizacije nekih jezika i jezičkih varijeteta koji su predmet naučnog interesa u projektu VLingS mogli da se oslone na slične strategije za uključivanje mlađih govornika u aktivnu jezičku zajednicu. Stoga je postojanje jezičke baze i arhiva govora, te raznih narodnih umotvorina, pesama i sličnih narodnih književnih formi od velikog značaja.

Makri (Macri 2010, 61) opširno piše o tome da se u zapadnoj pravnoj tradiciji jezik smatra jednom vrstom intelektualnog vlasništva, s tim da se ovde nameće čitav niz pitanja na koja još uvek nema jasnog odgovora: ko je vlasnik jezika, ko ima pravo da odluči da li neko sme da ga snima i istražuje, da li su to samo govornici datog jezika, oni koji jezik snimaju ili ustanova koja finasira istraživanje, da li naposljetku zajednica ima pravo da odluči ko sme taj jezik da čuje, uči i govori? Stoga su istraživači na projektu preneli svoje utiske vezane za ove teme na osnovu rada sa sagovornicima, sa namerom da otkrijemo da li ovo osećanje posedovanja ugroženog ili ranjivog jezika, ako uopšte i postoji u zajednici, otežava sakupljanje podatka i snimanje, kao i da li je to možda razlog zašto sagovornici ponekad odbijaju da daju pristanak za učešće u istraživanju.

Moj utisak u radu sa romskom zajednicom je da sagovornici uopšte ne razmišljaju o jeziku kao takvom, da često nisu svesni svog jezika i domena upotrebe. Iako suprotno od onoga što se pretpostavlja pitanjem, to otežava prikupljanje podataka, jer nekada ne umeju da odgovore samo zato što nikada nisu razmišljali o svom jeziku na taj način. Pristanak u istraživanju je meni olakšavala činjenica da se interesujem baš za jezik, a ne za socijalna, obrazovna ili neka druga pitanja. Rado govore o jeziku, mnogima u pilot istraživanju je bilo drago da se zanimam za određena jezička pitanja, a neki su i rekli da ih nikad niko nije tako nešto pitao. Moj utisak je da pristanak ometa to što im uvek neko nešto traži da potpišu (često je politička pozadina u pitanju, uz mnogo obećanja), pa se ispostavi da ne dobiju zauzvrat ono što im je obećano.

Iz mog iskustva u vlaškoj i banjaškoj zajednici, sagovornici su srećni da neko govori njihov jezik i da hoće da ga zapiše i sačuva. Pristanak i potpisivanje nema veze s tim, nego sa strepnjom da će njihov potpis i podaci biti korišćeni u političke ili druge svrhe.

Jasno je na osnovu prikazanih odgovora da ovog osećanja vlasništva nad jezikom među nekim govornicima ugroženih i ranjivih jezika u Srbiji nema, za razliku od navoda koje nalazimo u literaturi (Dwyer 2006; Gerds 2010; Grenoble 2010; Macri 2010).

Zaključak

U našoj domaćoj naučnoj produkciji, sa izuzetkom Biljane Sikimić (2012a; 2014 i Bošnjaković i Sikimić 2013), retko nailazimo na tekstove koji se bave metodološkim problemima etnolingvističkih terenskih istraživanja, mada srodne naučne discipline, kao što su sociologija, etnografija i antropologija, daju deo odgovora na navedene probleme (v. Jarić i Milenković 2014; Milenković, Jarić i Radonjić 2014; Milenković, Jarić i Sokolovska 2014; Prelić 2008; Radović 2020; Radović 2022; Sokolovska 2014; Todorović 2011; To-

dorović 2014). Još ređe možemo da čitamo kako drugi, iskusniji istraživači prevazilaze nastale poteškoće i kakva nam rešenja nude. Stoga ovaj rad, iako se bavi temom metodologije dokumentovanja jezika, pripada polju opšte metodologije, čije nalaze možemo da koristimo prilikom primene ostalih metoda. Dizajn istraživanja, problem uzorkovanja i problem lične involviranosti istraživača, uspostavljanje kontakta sa sagovornicima, mnogobrojna etička pitanja, nadoknada sagovornika i druge osetljive teme, etička odgovornost istraživača prema zajednici koju istražuje – samo su neka opšta mesta na koja nailazimo prilikom sprovođenja svih naučnih istraživanja koja se bave ljudima i ljudskim zajednicama.

Osim toga, namera nam je bila da predstavimo jedno relativno novo polje lingvistike – dokumentovanje jezika, koje, uopšteno posmatrano, kao metod može da se primenjuje i u drugim društvenim naukama. Kao što smo pokazali, dokumentovanje jezika je istovremeno i svojevrsno beleženje diskursa, koje, osim lingvističkog, ima i svoj etnografski, kulturološki, sociološki, pa i istorijski kontekst. Zato dokumentovanje jezika zavređuje da bude predstavljeno i široj naučnoj zajednici, jer rezultati prikupljeni na ovaj način uveliko prevazilaze polje lingvistike. U radu smo istakle da govornici, osim što ostavljaju podatke o jeziku, informišu nas i da li i kada koriste svoj maternji jezik, na koji način, od koga su ga naučili, da li ga prenose na sledeći naraštaj, da li svoj maternji jezik doživljavaju kao značajno identitetsko obeležje itd., što su sve značajna saznanja i iz oblasti sociologije jezika, sociologije etniciteta i ostalih disciplina.

Za razliku od čestih anketnih ili ostalih istraživanja, dokumentovanje je ređe u upotrebi. Relativno mali broj lingvista i ostalih naučnika ga koristi u svom radu, jer, kako smo napomenule, obimna terenska istraživanja ovog karaktera su malobrojna u domaćoj nauci, pošto zahtevaju značajna finansijska sredstva, dugotrajniju pripremu za sprovođenje istraživanja, duži boravak u zajednici koja je predmet proučavanja, te specifičan način pohranjivanja podataka.

Istraživanje svakog dela društvene stvarnosti povlači za sobom svojevrsnu metodološku pripremu. Predstavljajući projekat „Ranjivi jezici i jezički varijeteti u Srbiji” i terenski rad u okviru njega, htele smo da ukažemo na specifična rešenja koja su u ovom projektu korišćena: od teorijske pripreme, definisanja obima istraživačkog problema, opravdavanja dizajna, rada na uzorku, kombinacije dva metoda i ostalih rešenja. Zbog toga je iznalaženje optimalnih metodoloških koraka koji će omogućiti najbolji pristup istraživanom problemu ozbiljan naučni poduhvat, koji zahteva iskusne i edukovane istraživače na čijem se obrazovanju i obuci mora raditi.

Reference

- Austin, Peter. 2006. "Data and language documentation". In *Essentials of Language Documentation*, edited by Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, 87–112. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730>
- Austin, Peter and Julia Sallabank, eds. 2011. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berez, Andrea, Jean Mulder, and Daisy Rosenblum, eds. 2010. *Fieldwork and Linguistic Analysis in Indigenous Languages of the Americas*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Berge, Anna. 2010. "Adequacy in documentation". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 51–66. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Bošnjaković, Žarko. 2008. „Fonetske osobine govora istočne Šumadije.“ *Srpski dijalektološki zbornik* 55/1: 7–321.
- Bošnjaković, Žarko, and Dragana Radovanović. 2009. „Fonetske varijacije u govoru izbeglica u Novom Sadu.“ U *Govor Novog Sada. Sv. 1, Fonetske osobine*, uredio Žarko Bošnjaković, 310–348. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Bošnjaković, Žarko, and Biljana Sikimić. 2013. *Bunjevci: etnodijalektološka istraživanja, 2009*. Subotica: Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine.
- Comrie, Bernard, and Lucía Golluscio, eds. 2015. *Language Contact and Documentation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Creswell, John. 2003. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Crystal, David. 2003. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139106856>
- Ćirković, Svetlana. 2015a. „Istraživanja srpskih zajednica u županiji Arad u Rumuniji: antropološkolingvistička analiza narativa o pravljenu česnice.“ *Ishodišta* 1: 455–472.
- Ćirković, Svetlana. 2015b. „Uloga istraživača u kreiranju korpusa konverzionih narativa.“ *Filolog* 11: 267–280.
- Dwyer, Arienne. 2006. "Ethics and practicalities of cooperative fieldwork and analysis". In *Essentials of Language Documentation*, edited by Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, 31–66. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730>
- Dwyer, Arienne. 2010. "Models of successful collaboration". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 193–212. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Đurić-Milovanović, Aleksandra, Biljana Sikimić, i Mirča Maran. 2011. *Rumunske verske zajednice u Banatu: Prilog proučavanju multikonfesionalnosti Vojvodine*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“.
- Essegbey, James, Brent Henderson, and Fiona McLaughlin, eds. 2015. *Language Documentation and Endangerment in Africa*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/clu.17>
- Fajgelj, Stanislav. 2010. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Flores Farfán, José Antonio, and Fernando Ramallo, eds. 2010. *New Perspectives on Endangered Languages*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/clu.1>
- Furbee, Louanna. 2010. "Language documentation: Theory and practice". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 3–24. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Gerds, Donna. 2010. "Beyond expertise. The role of the linguist in language revitalization programs". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 173–192. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Gippert, Jost, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, eds. 2006. *Essentials of Language Documentation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730>
- Grenoble, Lenore. 2010. "Language documentation and field linguistics: The state of the field". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 289–309. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Grenoble, Lenore, and Louanna Furbee, eds. 2010. *Language Documentation. Practice and Values*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Grenoble, Lenore, and Lindsay Whaley. 2006. *Saving Languages. An Introduction to Language Revitalization*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615931>
- Hill, Jane. 2006. "The ethnography of language and language documentation". In *Essentials of Language Documentation*, edited by Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, 113–128. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730.113>
- Himmelmann, Nikolaus. 1998. "Documentary and descriptive linguistics". *Linguistics* 36 (1): 161–195. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.1.161>
- Himmelmann, Nikolaus. 2006. "Language documentation: What is it and what is it good for?". In *Essentials of Language Documentation*, edited by Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, 1–30. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730.113>
- Jarić, Isidora, i Miloš Milenković. 2014. „Romi u Srbiji na preseku začaranih krugova siromaštva i identiteta: preliminarni rezultati istraživanja“. U *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji*, uredila Valentina Sokolovska, 143–159. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Labov, William. 1971. "The study of language in its social context". In *Advances in the Sociology of Language*, edited by Joshua A. Fishman, 152–216. The Hague: Mouton.
- Macri, Martha. 2010. "Language documentation. Whose ethics?". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 37–47. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- Maxwell, Judith. 2010. "Training graduate students and community members for native language documentation". In *Language Documentation. Practice and Values*, edited

- by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 255–274. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>
- McLaughlin, Fiona and Thierno Seydou Sall. 2001. “The give and take of fieldwork: Noun classes and other concerns”. In *Linguistic Fieldwork*, edited by Paul Newman and Martha Ratliff, 189–210. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110363685-020>
- Migge, Bettina and Isabelle Léglise, eds. 2013. *Exploring Language in a Multilingual Context: Variation, Interaction and Ideology in Language Documentation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511979002>
- Milenković, Miloš, Isidora Jarić, i Ognjen Radonjić. 2014. „O uticaju benevolentne asimetrije na metodološki dizajn istraživanja na primeru jednog tekućeg interdisciplinarnog istraživanja Roma u Srbiji“. *Antropologija* 14(3): 27–44.
- Milenković, Miloš, Isidora Jarić, i Valentina Sokolovska. 2014. „O nekim teorijsko-metodološkim problemima istraživanja romske populacije u sociologiji i etnologiji/sociokulturnoj antropologiji na primeru jednog tekućeg istraživanja u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi* 9(4): 879–900. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i4.3>
- Miloradović, Sofija. 2003. *Upotreba padežnih oblika u govoru paraćinskog pomoravlja. Balkanistički i etnomigracioni aspekt*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Miloradović, Sofija. 2023. „Srpski dijalekti – dokumenti o tradiciji našeg narodnog života i neizostavni deo kulturnog nasleđa.“ *Ishodišta* 9: 163–176. <https://doi.org/10.46630/ish.9.2023.12>
- Mirić, Mirjana, and Svetlana Ćirković. 2018. “Report on documenting the Gurbet Romani variety in East Serbia and creating the Romani-Serbian dictionary.” *Studia Ethnologica Pragensia: Romové: etnologické reflexe/Roma: Ethnological Reflections* 1: 105–113.
- Mosel, Ulrike. 2006. “Fieldwork and community language work”. In *Essentials of Language Documentation*, edited by Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann, and Ulrike Mosel, 67–85. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110197730>
- Moseley, Christopher, ed. 2010. *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3rd ed. Paris: UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026>
- Pérez Báez, Gabriela, Chris Rogers, and Jorge Emilio Rosés Labrada, eds. 2016. *Language Documentation and Revitalization in Latin American Contexts*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Prelić, Mladen. 2008. *(N)i ovde (n)i tamo: etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radović, Srđan. 2020. „Naučno-istraživački rad u narodu i na (gradskom) terenu: etnologija grada u Etnografskom institutu i Srbiji u socijalističkom periodu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68(1): 53–73. <https://doi.org/10.2298/GEI2001053R>
- Radović, Srđan. 2022. „Studije granica i etnologija jugoistočne Evrope“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 181: 35–45. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281035R>
- Rice, Keren. 2010. “The linguist’s responsibilities to the community of speakers”. In *Language Documentation. Practice and Values*, edited by Lenore Grenoble and Louanna Furbee, 25–36. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.158>

- Sikimić, Biljana, ur. 2004. *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Sikimić, Biljana. 2005. „Izazov terenskog rada – Etnolingvistika ili antropološka lingvistika.“ U *Etnologija i antropologija: stanja i perspektive*. Zbornik Etnografskog instituta SANU, uredila Ljiljana Gavrilović, 235–244. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Sikimić, Biljana. 2010. „Ibarski Kolašin između tradicije i svakodnevice.“ U *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima*, uredila Sofija Miloradović, 275–289. Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini, Filozofski fakultet.
- Sikimić, Biljana. 2012a. „Timski terenski rad Balkanološkog instituta SANU. Razvoj istraživačkih ciljeva i metoda.“ U *Terenska istraživanja – poetika susreta*, uredila Milina Ivanović-Barišić: 167–198. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Sikimić, Biljana. 2012b. „Višejezičnost banatskih Roma: romski, srpski i rumunski jezik u svakodnevnoj komunikaciji.“ U *Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije*, uredili Tibor Varadi i Goran Bašić, 419–434. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Sikimić, Biljana. 2014. „Istraživač je prisutan: hrana kao tema i povod za razgovor i razmišljanje.“ U *Obredna praksa – rečima o hrani, na materijalu iz srpskih govora Vojvodine*, uredila Sofija Miloradović, 97–111. Novi Sad: Matica srpska.
- Sokolovska, Valentina. 2014. “O metodologiji i uzorku istraživanja: društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji”. U *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji*, uredila Valentina Sokolovska, 7–26. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sorescu-Marinković, Annemarie, Mirjana Mirić, and Svetlana Ćirković. 2020. “Assessing Linguistic Vulnerability and Endangerment in Serbia. A Critical Survey of Methodologies and Outcomes”. *Balcanica 51*: 65–104. doi.org/10.2298/BALC2051065S
- Sorescu-Marinković, Annemarie, Thede Kahl, and Biljana Sikimić, eds. 2021. *Boyash Studies: Researching “Our People”*. Berlin: Frank & Timme.
- Sorescu-Marinković, Annemarie, Svetlana Ćirković, Mirjana Mirić, Anđela Redžić, Neda Pons, Valentina Sokolovska, Biljana Radić-Bojanić, Stefana Paunović Rodić, Dalibor Sokolović, Mirjana Ćorković, Dušan Vlajić, and Maja Miličević Petrović. 2022. “Vulnerable Languages and Linguistic Varieties in Serbia (VLingS)”. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7376595>
- Thomason, Sarah. 2015. *Endangered Languages. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139033817>
- Todorović, Dragan. 2011. „Romi na Balkanu i u Srbiji“. *Teme XXXV/4*: 1137–1174.
- Todorović, Dragan. 2014. „Kulturni identitet Roma“. U *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji*, uredila Valentina Sokolovska, 57–77. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Woodbury, Anthony. 2003. “Defining documentary linguistics”. In *Language Description and Documentation* vol. 1., edited by Peter Austin, 35–51. London: School of Oriental and African Studies.
- Zakon o nauci i istraživanjima, Službeni glasnik Republike Srbije, 49/19. <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2019/07/Zakon-o-nauci.pdf>

Biljana Radić-Bojanić

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
radic.bojanic@ff.uns.ac.rs

Valentina Sokolovska

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
valentina@ff.uns.ac.rs

*Challenges in Researching Endangered and
Vulnerable Languages in Serbia within the Project
“Vulnerable Languages and Linguistic Varieties in Serbia”:
Methodological and Ethical Issues*

In the paper we define, elaborate and illustrate what language documentation is, firstly by focusing on the global context where the large number of vanishing languages warrants such an approach in applied linguistics, and then by narrowing our scope to the local context of the Republic of Serbia, which itself has a certain number of endangered and vulnerable languages and language varieties. Indicating the discrepancy between official records found in world catalogues and databases (UNESCO's Atlas of the World's Languages in Danger, Ethnologue, and The Catalogue of Endangered Languages (ELCat)) and the situation in the field as described by researchers familiar with the local context, we investigate the experiences of a team of researchers currently working on documenting Aromanian, Banat Bulgarian, Vojvodina Rusyn (Ruthenian), Judezmo (Ladino), Romani (Gurbet and Arli varieties), Megleno-Romanian and Romanian (Bayash and Vlach varieties) as endangered and vulnerable languages and language varieties in Serbia. Using interviews as a method for collecting data, conveying the researchers' experiences in the field and their ways of dealing with various issues that come up in the process of language documentation, we have singled out two broad fields of topics. The first one tackles methodological challenges encountered prior and during field work, whereas the second focuses on ethical issues that necessarily must be resolved due to the participation of human subjects. In terms of the first group of topics, we have focused on research design (considerations involved in the project preparation), sampling (usually relying on researchers' previous experiences more than on official records), personal involvement (often inevitable, but researchers do present strategies that help them maintain objectivity), and establishing first contact and recruiting informants (which also relies on previous work in the community). As for the second group of topics, that concerns ethical issue, the researchers have discussed the ways of getting informants' consent for research and how they explain the importance of language documentation for that particular community and its members. Additionally, it addresses the issue of compensation that sometimes occurs, where informants expect either material or other kind of reward for helping out the research team. The paper also discusses how researchers deal with various

sensitive topics that may range from personal issues to political opinions, and finally, the ethical responsibility that the researchers have towards the community they are studying in terms of giving something back and providing a sustainable relationship towards the language in question. We conclude by positioning the process of language documentation in the wider field of social studies, indicating its importance not only for sociolinguistics but also for the sociology of language, sociology of ethnicity and other related disciplines.

Keywords: methodology of field work, language documentation, endangered languages, vulnerable languages, methodological challenges, ethical issues

Les défis dans l'étude des langues menacées et vulnérables en Serbie dans le cadre du projet « Langues vulnérables et variétés linguistiques en Serbie »: questions méthodologiques et éthiques

Dans cet article nous rendons compte de l'importance de la documentation linguistique dans le processus de recherche sur les langues menacées et vulnérables en Serbie. À travers un aperçu des références théoriques et méthodologiques pertinentes nous définissons la documentation linguistique dans un cadre plus large des recherches sur le terrain et nous définissons les spécificités de cette méthode de collecte des données parmi des locuteurs des langues menacées et vulnérables. À l'aide de l'interview structurée auprès des chercheurs travaillant dans le projet « Langues vulnérables et variétés linguistiques en Serbie » nous avons obtenu des données sur d'importantes questions et problèmes méthodologiques et éthiques auxquels ils ont été confrontés dans le processus de documentation des langues menacées et vulnérables et des variétés linguistiques en Serbie. Parmi les défis méthodologiques nous signalons la conception de la recherche, le problème de l'échantillonnage, le problème de l'implication personnelle du chercheur, l'établissement du contact avec les interlocuteurs et leur recrutement, alors que dans le cadre des questions éthiques nous étudions l'accord donné par les interlocuteurs, le problème de la rémunération des interlocuteurs, les thèmes sensibles et la responsabilité éthique du chercheur envers la communauté qu'il étudie. Dans la conclusion nous rendons compte de l'importance et du potentiel méthodologiques plus larges de la documentation des langues, qui dépassent le champ des recherches linguistiques.

Mots clés: méthodologie des recherches sur le terrain, documentation linguistique, langues menacées, langues vulnérables, défis méthodologiques, problème éthique

Primljeno / Received: 2.08.2023.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 28.12.2023.